

SJEĆANJA ADOLFA FRIDRIHA

Rodjen sam 29.XII 1919. godine u Velikoj Gorici kod Zagreba. Roditelji su mi umrli prije rata, 1938. godine. Bio sam urarski pomoćnik.

Uhapšen sam 28. avgusta 1941. godine u stanu, u Radišinoj ul. 6. Po mene je došao jedan detektiv i kazao da idem odmah s njim na neko saslušanje i da ću se za pola sata vratiti kući. Sluteći, da se neću možda vratiti kući, zamolio sam da mi dopusti da ponese nešto veša i hrane sobom, jer se možda neću vratiti odmah kući. Detektiv mi začudo dozvoli i pričekao je, da sve to spakiram. Krenuli smo u 6 popodne. Već onda po prvi put sam se uvjerio u njihove laži. Naime, kod kuće mi je stalno govorio da idem u Petrinjsku na policiju, samo glede nekog preslušavanja, a kad sam htio da idem u pravcu Petrinjske ulice, on mi zapovjedničkim tonom naredi, da idemo lijevo u pravcu Zvonimirove. Ja ga na to upitah kuda me vodi, a on se na mene izdra: "Kuš i ni riječi, već idi kud ja zapovijedam, jer sad sam ja tvoj bog! Ako mi samo još jednu izustiš, razbiću ti njušku!" Tako smo dospjeli na Zavrtnicu u prostorije Kristaluma. To je jedna jednokatna zgrada, koja je nekada služila kao magazin, a onda su je upotrijebljavali kao sabirnu stanicu za uhapšene, koje su poslije, kada se sakupio dovoljan broj, transportovali za Jasenovac. Tamo je bilo već mnogo uhapšenih Židova i politički sumnjivih radnika, a i nešto intelektualaca.

Na Zavrtnici smo bili zatvoreni 14 dana, a ustaše koje su nas čuvale, čitavo vrijeme su nam govorile, da smo mi pritvoreni samo za vrijeme trajanja Zagrebačkog zbora, a da ćemo poslije završetka biti pušteni svojim kućama. Moram spomenuti da je baš na dan mog hapšenja bilo otvorenje ZŽ. Već prvu noć smo iskusili grozote ustaško-fašističkih ugnjetavanja. Sparina u prostorijama je bila neizdrživa, a ustaše su zatvorile sve prozore i teška željezna vrata, te prije nego što su izašli van, narediše da ne smije niko ići /na blizu 4 metra/ do prozora ili vrata. Za vrijeme spavanja ima da bude najveća tišina; ako primijete bilo šta sumnjivo, prijetili su, da će nas postrijeljati sve do zadnjega. Onda su izašli van iz **magacina**, a pred vrata su postavili dvije strojnice i pokazali su nam ih zaprijetivši da znamo šta nas čeka, ako i najmanji šum čuju. Spustila se i noć. Noć užasa i stra-

ve. Prenatran magacin sa ljudima, a niska prostorija tako, da malo viši čovjek dosegne glavom strop. Užasna spavina, a zraka ni od kud. "Dajte nam bar malo zraka!" - Culo se stenjanje u tami. Ne vidi se ni prst pred nosom. Nije bilo ni kible za obavljanje nužde, tako da smo istu vršili na mjestu gdje smo i spavali. Užasan zadah je bio sve nepodnošljiviji, a zrak sve teži i već su se sa svih strana čuli povici: "Zraka. Zraka nam dajte, ugušićemo se!" Izvana smo čuli podrugljiv smijeh i jedan ustaša zaviče: "Crknite pseta, za drugo i niste. Šta mislite, da ste ovamo dovedeni da uživate?" Atmosfera je postala sve nepodnošljivija, jauk je bio sve veći i veći. Najednom neko zapali svjetlo. Prvi put sam vidio sliku užasa. Neki su bili već u besvijesnom stanju, ležali su neki napola pri svijesti i dalje stenjali: "Zraka, zraka!". Kad su ustaše primjetile da je u magacinu svjetlo i da se zatvorenici miču, otvoriše vrata i sa strojnicama i puškama provališe unutra sa povicima: "Kakva je to galama, dogovori o sabotaži i bjekstvu?" Predvodio ih je neki vodnik, ime mu ne znam i povikao je: "Ko je upalio svjetlo?" Niko nije odgovorio i nastade grobna tišina. On je bio još više bijesan i viknuo ustašama: "Momci, puške na gotovs, pokazaćemo im, toj gamadi, tko su ustaše!" Ali nisu pucali, nego se baciše kao bijesne zvjeri na prve, koje su dohvatili i počeli su ih nemilosrdno udarati i gaziti čizmama. Ja sam na svu sreću ležao na kraju u kutu, pa sam ovaj put sretno prošao. Kada su sa batinanjem bili gotovi, izabrali su lo najjačih i svezaše ih pred nama žicom skupa, a nama su zaprijetili da će nas sve pobiti ako još čuju najmanji šum, pa da vidimo da li se ustaša šali. Kako su lo svezanih drugova odveli ne znam, ali smo svi slutili, da su otišli u "nepovrat"!

Zatim su zatvorili ponovo vrata za sobom i u takvom užasu dočekali smo jutro. Onda otvoriše vrata i dozvoliše nam, da se krećemo u redu po dvorištu. Neki mladji su počistili prostorije od svega što se po noći zagadilo i od krvi iz razbijenih usta i noseva, onih koje su ustaše po noći tukle. Kasnije su se ustaše hvalisale kako su odvedene drugove pobili "kao zečeve". Hranu od njih nismo uopće dobili, nego ako je ko imao koga od kuće da mu je donese ili pošalje. Popodne je stigao neki poručnik, koji je dozvolio, da preko noći mogu ostati neki prozori otvoreni, samo se niko nije smio približiti otvorenim prozorima, inače je stražar imao pravo da ga ubije. Slijedećih noći je bilo mnogo lakše iako je još uvijek bio težak zadah i malo zraka. Svi smo jedva dočekali 10. septembar, odnosno završetak 22. Ustaše su se zaklinjale svojim ženama i djecom, pa i svojom "časnom" ustaškom riječi, da ćemo po završetku zбора ići svojim kućama.

Uvjericili smo se međjutim i sada, kao i mnogo puta kasnije, šta za ustašu znači "časna riječ" ustaška!

Umjesto kući, 10. septembra je došlo oko 200 do zuba naoružanih ustaša koji su opkolili dvorište sa uperenim puškama i postrojše nas sa svim našim stvarima, dva po dva. Na pruži koja je bila samo nekoliko metara od magacina Kristaluma, čekao je voz sa teretnim vagonima. Utrpaše nas u iste po 60 u svaki vagon. Oko podne počele su dolaziti majke, djeca, žene, sestre, koje su na svoje zaprepaštenje našle prazno dvorište i magacin Kristaluma, a nas već u vagonima. Mogli smo samo da im šaljemo zadnje pozdrave mahanjem ruku, dok su one plakale i jecale hvatajući se za glave i kosu, a nama su se srca stezala. Ostali su nam nezaboravni ti momenti očaja, plača i vriska naših najmilijih. Voz je krenuo oko 1 sat popodne. Malo je ko i od nas odraslih muškaraca mogao izdržati da ne zaplače još gledajući iz voza kako su ustaše već kundacima tjerale žene i djecu sa pruge. Neke su žene i trčale za vozom. Tako smo mi, eto, pošli u jedan od najstrašnijih logora smrti, u Jasenovac.

U noći smo tek stigli u taj logor. Prespavali smo još tu noć u vagonima, a rano ujutro svrstali su nas na stanici po 4 u red. Krenuli smo u dugoj povorci, praćeni ustašama, nas oko 740 prema logoru, koji je udaljen od te stanice prema Novskoj oko 6 km. Putem su nam već oduzimali satove, nalivpera i prstenje uz istovremeno batinanje bez ikakvog razloga. Naročito su tukli deblje ljude, ili one koji su nosili očale, pa i one koji su bili bolje obučeni. Na političke zatočenike su se posebno okomili psujući im "komunističke" majke. Vikali su, da će im pokazati Staljina u Moskvi. Taj put od 6 km nam je izgledao beskonačan. Nismo nijednom stali, jer nam ustaše nisu dale nikako da se odmorimo. Konačno smo stigli do poljane od kojih 10 km². Na samome kraju te poljane opazili smo najprije jedan kilometar naokolo na svakih 100 m po jedan drveni toranj, koji su izgledali kao kule. To su bile stražarnice. Onda smo vidjeli tri dosta dugačke barake od drveta, ali tako niske, da se strop mogao rukama dohvatiti. Jedan km oko logora je bila isprepletana bodljikava žica u četiri reda, oko dva metra visoka. Sa jedne strane logora je bila mlada šumica oko 100 m duga, a sa treće strane je bila močvarna livada. Ušli smo u logor. Preuzeo nas je vodnik Prpić. Moram naglasiti, da je taj isti Prpić pod kraj 1944. godine postigao već satnički /kapetanski/ čin za svoje zasluge u mučenju i ubijanju zatočenika. Onda je Prpić bio zapovjednik logora i zloglasne 17. ličke satnije* koja je vršila ubijanja i klanja, a držala je i stražu oko logora, na samom Nasipu i u šumi. Barake su preko dana bile zatvorene, niko nije smio ući unutra do navečer. U logoru je tada bilo vrlo malo ljudi, svega oko 30 i to većinom kuhara, nekoliko pisara i zloglasni logornik Dijamant-

* Satnija - četa.

štajn. Prpić nas je predao logorniku, koji je pozvao nekoliko pisara i oni su nas sve popisali i odmah su nas raspodijelili: Židove posebno, pravoslavne posebno i Hrvate zasebno. Zatim nam je logornik održao kratak govor, da se ničega ne bojimo, da je ovdje dobro ljudima koji rade mirno i predano bilo na Nasipu, ili drugom poslu. Da je hrana dobra i da ih neće dirati, a da ćemo biti ovdje samo 3 mjeseca.

Kada su nam odredili baraku, posebnu za nas Židove, doznali smo od onih koji su već bili u istoj, da ih je bilo mnogo više, ali da je rad na tzv. Nasipu sve zatočenike toliko izmoždio, da su masovno umirali, ili su ih kada posve oslabe i ne mogu više da rade, jednostavno ubijali. Hrana je vrlo slaba i nedovoljna, te da stalno gladuju jer dobijaju vrlo malo kukuruznog kruha, koji obično pojedju čim ga prime. Već slijedećeg jutra smo se lično uvjerali šta znači rad na Nasipu. Trebalo je po grupama kopati oko rijeke /obale/ zemlju i nositi je na Nasip. Ta zemlja je obično bila samo blato od kiše, ili od plavljenja Save, zbog čega se i morao praviti Nasip. Svakoj grupi je bilo naredjeno koliko metara Nasipa ima za određeno vrijeme da izrade. Ona grupa koja nije mogla izvršiti zadatak, osim stalnog batinanja na samome radu, bila je i kažnjavana i tzv. "radom na sicu"* i bez hrane. Taj posao se morao obavljati u samoj vodi klečeći ili čučajući. U takvom stavu su morali raditi po kazni ti zatočenici zato što su predhodnog dana malo uradili. Preko noći su ih zatvarali, a po danu su ih tjerali na rad bez ikakve hrane. Neke su ostavljali tako po nekoliko dana bez hrane i prozeble, mnoge i mrtve u baraci, da ih onda grobari odnesu i zakopaju. Neke su tako mrtve izvlačili iz sica i mi smo pitali logornika šta je to. On se ironično nasmijao i odgovorio: "Imate vremena, a imaćete i priliku da se uvjerite kakva je ovo vrsta lječilišta". Poslije nas je jedan kuhar upozorio da se čuvamo logornika, jer da je već mnogo zatočenika platilo glavom zbog njegovih prijava ustaškim vlastima. Taj rad "u sicu", rekoše nam, je njegov izum samo da bi se dodvorio ustaškim vlastima kao dobar rukovodilac poslova. Taj kuhar nam je rastumačio šta zapravo znači taj "sic". Za par dana smo se uvjerali vlastitim očima i mnogi su osjetili njegovo strašno djelovanje.

Prvog dana nismo dobili ništa za jesti i nismo ni radili. Rekli su da nismo bili još u logorskom "brojnom stanju", pa da nisu dobili još za nas fasung.^{***}

* Opis kazne "rad na sicu", v. u Dodatku sjećanja A. Fridriha, str. 53.

*** Fasung - sljedovanje.

Oko pola jedan primjetili smo u daljini povorku, koja je lagano išla, kao zmija, sve bliže nama prema logoru. Bila je to kolona od kojih looo ljudi, bijednih sapatnika Jasenovačkog logora smrti. Ulazili su tromo i lagano u redu po dva, mi smo ih gledali u čudu, ne vjerujući da se ljudi mogu tako izmrcvariti radom i gladju. Oni su već bijedno izgledali, a i nas je očigledno čekala ista sudbina. Bili su crni od sunca i upalih očiju i obraza, žive lješine. Kosturi, koji su se jedva vukli, iznemogli najviše od gladi. Odmah su nas neki zamolili, ako imamo nešto hrane, da im damo. Sretali smo među ovim ljudima koga svog rodjaka, ili znanca. Ja sam također sreo svoja dva starija brata, koja su onda na najzvjerski način bila ubijena od tih ustaških zlikovaca. Jednog sam jedva prepoznao. Bio je očajno zamazan, podebran i neobrijan. Propatio je toliko, da se sasna izmjenio. Ono malo hrane što smo još imali u našim naprtnjacima, razdijelili smo ovim starim logorašima. Kuhari su iznijeli kazane sa hranom, a zatočenici se svrstaše u red po dva. Bio je to beskonačan red i ja sam bio znatiželjan da vidim šta ima za ručak. Pogledao sam u kazan i vidio sam, da je to kao neki čaj, u kome je plivao po gdjekoji list od kupusa po površini. Kušao sam kod jednoga da osjetim kakav ukus to ima i vidio sam da nije ni slano ni masno. Samo kuhana voda. Odmah sam se uvjerio koliko su lažne bile riječi logornika o "dobroj" hrani i o postupanju prema zatočenicima. Svi su taj čaj pili požudno stojeći oko kazana i žvakali su onaj list-dva kupusa, koji su se nalazili u porciji. Kad je ručak bio svima podijeljen, ostalo je još malo na dnu jednog kazana. Zatočenici su se onako iznemogli gurali prema tom kazanu, da bar koju kašiku dobiju dodatka. Onda sam vidio šta glad može da učini od čovjeka.

Odmah poslije tog ručka čula se zviždaljka i prodoran glas logornika: "Nastup za rad". Kada se kolona svrstala, došao je Prpić i upitao je koliko nas ima, pa nas je sam dva puta prebrojio i kolona je isto onako lagano krenula na Nasip, koji je bio 3 km udaljen od logora. Išli su tupo i nijemo. Trebalo je da mi ostanemo u jednoj baraci, ali sa ovim starim logorašima bilo nas je 1700 i nije bilo dovoljno mjesta za sve u tri barake. Ipak su nas na večer, kada je mrak nastao, utrpali sve zajedno po narodnostima i zaključali vrata. U tim barakama je bilo užasno blato, po lo cm na podu, a bilo ga je i po ležajima. Krova nad pojedinim djelovima baraka kao da nije ni bilo. Kako je te noći kiša padala, bili smo skoro svi mokri, a o spavanju nije bilo ni govora, jer smo skoro svi samo sjedili jedan na drugome. Ujutro, onako mokri, umorni i neispavani, izašli smo pred barake da nas svrstaju u dvored. Upitao sam jednog starijeg logoraša da li to idemo na doručak, a on mi tužno odgovori, da ovdje nema doručka i da je to nastup za rad. Odmah su nas

logornik i neke ustaše prebrojali i zapisali koliko nas je bilo. Neki su se javili da su bolesni, ali milosti nije bilo. Svi su morali ići osim kuhara. Staro, mlado, bolesno, šepavo, sve je krenulo na rad, na Nasip. Bilo je i nekoliko dječaka ispod trinaest godina, kao i staraca preko 60. Kada sam ovu tužnu kolonu pogledao, vidio sam da je to tužna povorka od 1800 robova XX vijeka, sve jadnih, iscrpljenih od batina, gladi i teškog, napornog rada bez predaha.

Pred logorom smo bili podijeljeni na desetine. Svaka desetina, tj. 10 zatočenika, uzela je po 4 lopate, 4 pijuka i dvije tačke.* Čim smo pošli, ustaše su nas stale tući tražeći da pjevamo: "Rado ide Srbin u vojnice". Ovu smo pjesmu morali pjevati, a koga su vidjeli da ne pjeva, toga su cijelim putem nemilosrdno mlatili. Tako smo stigli na Nasip. Odmah su nas raspodijelili po desetinama. Svaka desetina je morala što više da izbaci i doveze zemlje na Nasip. Nad nama su stajale ustaše s puškama o ramenu i neprekidno su nas tjerale: "Brže, brže", i udarale su nas batinama i kundacima. Oni koji su vozili tačke, morali su trčećim korakom da voze, i njih su ustaše dočekivale i potpuno bez razloga ih tukle. Tako je taj rad na Nasipu trajao od 6 sati ujutro bez prestanka i odmora do 12 sati, pa natrag na ručak tri km trčećim korakom do logora. Zadnje su stalno tukli; pa i one koji su zbog povrede noge hramali. Ko nije mogao da ide, iznemogao i padao, toga bi kundacima dotukli. Obično ga je zadnji ustaša iza kolone jednim metkom u glavu likvidirao, da ne bi "pobjegao" onako premlaćen.

Tako je to išlo. Svaki dan u podne i navečer je bar 5-6 ljudi nestalo. Svake večeri po prestanku rada ustaše su referisale koliko je koja desetina uradila. Ona grupa /desetina/, koja je najmanje izvršila, ostala je te noći bez večere, ili je slijedećeg dana išla u sic. Na dan 28. septembra, iako je bio vedar dan, nije bilo nastupa za rad. Inače je i svake nedelje bio rad, kao i ostalih dana. Mi smo se obradovali, da tog dana nećemo raditi. Mislili smo da nije bilo dovoljno ustaša čuvara, ali naše veselje nije dugo potrajalo. Oko 9^h došla su tri velika kamiona puna ustaša naoružanih do zuba, a na čelu im je bio lično najgrozniji ubica Luburić. S njima je bio i koljač Ljubo Miloš. Svi su poskakali iz kamiona i potrčali u logor, čiju su kapiju na ulazu zatvorili. Odmah se čuo prodoran glas Ljube Miloša: "Nastup! Za dvije minute ko ne nastupi sa svim svojim stvarima, biće na licu mjesta strijeljan!" Bio je to pretres stvari pa su iz stroja izvlačili po 4 i predali jednom ustaši, da im iza barake pregleda sve šta imaju. Oduzimali su nam sve što im se svidjelo i što su mogli trebati. Za nadjen novac je

* Tačke - ručna kolica sa jednim točkom.

bila smrtna kazna na licu mjesta. Uzimali su dijelove odjeće, kaiše-opasače, bolje kapute, a osobito cipele - gojzerice, koje su skidali s nogu. Ako nisu imali druge, dali bi mu druge stare i zamazane od pobijenih zatočenika, ili bi ga ostavili bosog, da nadje druge. Uzimali su i ruksake i bolje pokrivače, sva dokumenta, termos flaše, pa i sve fotografije. Ja sam zamolio, da mi barem fotografiju žene ostave, a on je tu sliku jednostavno pode-
rao na 4 komada i dao mi sa riječima: "Što će ti kad je i onako živu nećeš više vidjeti. Taj pretres je trajao do kasno uvečer, a po završetku pretresa održao je Ljubo Miloš govor, kojim nas je opomenuo da od današnjeg dana ne smije nijedan zatočenik imati nikakvog novca. Kod koga se nadje i 25 banica /para/ biće odmah strije-
ljan.

Jednog oktobarskog jutra za vrijeme rada na Nasipu došao je tada vodnik Matijević Jozo, također jedan od poznatih koljača, koji je za svoje "zasluge" dostigao i čin satnika kroz 4 godine koljačkog rada. Sakupio je svu stražu, koja nas je čuvala i održao joj govor. Bilo je to neko naredjenje, koje smo mi brzo osjetili. Za par časaka poslije toga bacili su se svi stražari na nas kao aždaje i počele nas nemilosrdno udarati batinama, lopatama i puškama tako jako, da nije niko skoro od preko 1.500 zatočenika tog dana ostao nepovrijedjen. Rezultat je bio: 19 ubijenih i preko 50 teže povredjenih, koji nisu mogli ići do logora pa smo ih morali voziti u tačkama.

U logorskoj ambulanti nije bilo kreveta ni za bolesne, a o lijekovima nije bilo ni govora. I ono malo lijekova i koji zavoj, koji smo od kuće bili ponijeli, oduzeli su nam kod spomenutog pretresa. Tako su bolesni i ranjeni bili prepušteni sebi samima i svojoj sudbini. Morali su ležati na goloj zemlji, pa je većina od njih umirala u najtežim mukama. Pojaviše se i uši, a o pranju i presvlačenju nije bilo nikakvog govora do aprila-maja 1942. godine. U cijelom logoru je bio samo jedan bunar, pa nije bilo dosta vode ni za kuhanje. Cijeli dan je stajao po jedan ustaša kod bunara i pazio, da koji zatočeni-
nik ne uzme vodu za bilo kakvu potrebu, najmanje za pranje veša i bilo čega. Kroz 6 nedelja se zbog toga nismo uopće prali ni presvlačili.

Na Nasipu se radilo kod same vode, a nismo se smjeli spustiti niz Nasip, da barem operemo košulju sa sebe i tijelo. Zato su se uši bile u tolikoj mjeri namno-
žile, da ih se nikako nismo mogli da riješimo. Trijebili smo ih noću u mraku, ali uzalud. Mnogi su se grebli, od čega su dobijali rane, koje su se onda širile po svem tijelu. Od takvih rana, koje su se širile zbog nečistoće, mnogi su gladni i jadni umirali bez ikakvog liječenja.

Još jedno veliko zlo je počelo harati u logoru

zbog slabe i nedovoljne ishrane. To su bili proljevi, dizenterija, od koje su mnogi болоvali, a neki su i umirali iznureni i mršavi do kosti. Mnogi su zatočnici patili i od toga, što nisu nikako mogli doći ni do jedne cigare duhana. Neko je davao i svoj obrok hrane za 1 cigaru. Poneko je u zadnjim časovima stenjući od gladi i slabosti molio samo da barem malo puši. "Dajte mi bar jedan dim, pa da umrem". Ako je neko bilo odakle ipak došao do cigarete, onda smo znali po ču iz iste cigare da povučemo barem jedan dim. Inače smo pušili hrastov list, kukuruzove lasi i razne druge trave, samo da se puši i da bilo čime odagnamo crne misli i ublažimo strast pušača.

Prvih dana novembra 1941. godine počele su jesenje kiše i padale su sve jače. Blato je postajalo sve veće, a rad na Nasipu sve teži. Tjerali su nas još uvijek na Nasip premda se uopće nije više ni moglo raditi. Jednog dana potok Strug je probio stari, a voda je sasvim raznijela novi Nasip. Tako se više nije ni moglo raditi na onom mjestu, gdje su zatočnici toliko truda i života ostavili uzalud, a bili smo već nasuli oko 800 m tog Nasipa. Prerano smo se bili obradovali da, zbog poplave i jakih kiša, nećemo više morati ići na Nasip, ali je došlo do još goreg i težeg stanja. Zloglasni ing. Begeđin, takodjer ustaški zlikovac, koji se od drugih razlikovao samo po tome, što nije bio u ustaškoj odori, izradio je novi plan za izgradnju Nasipa na lijevoj obali Save kod samog logora Ciglane do pruge u dužini od 1.200 metara. Svrha mu je bila da očuva Ciglanu od poplave i da okolo iste napravi logor C3. To je kasnije, i sve do kraja rata, bio najgrozniji od svih logora, u kome je zaglavilo više stotina hiljada ljudi, koje su ustaško-fašističke zvijeri pobile do posljednjih dana njihove strahovlade.

Po Begeđinovom planu trebalo je da ovaj novi Nasip bude gotov za samo 15 dana. Svaki dan smo išli na novi Nasip, na rad pod najtežim vremenskim prilikama, po kiši, blatu i pod batinama, ko ne poznaje jasenovačko blato, ilovaču, taj sebi ne može to ni predstaviti. Ja mislim da u svom životu nisam nikada prije ni kasnije vidio veće blato. Kod svakog koraka je stopalo propadalo najmanje 10 cm, a nije se moglo nikud izabrati na što da staneš, jer nije bilo ni kamena ni daske, a ustaše su nas tjerale onako iscrpljene i iznemogle batinama, kada ni psovke ni prijetnje ništa nisu pomagale. Svakog dana je bilo više ubijenih na putu do Nasipa i nazad, kao i na samom radilištu, raskvašenoj obali Save. Ubijene smo morali odmah zakopavati u neposrednoj blizini tog Nasipa, ili u samom Nasipu. Mislim, da nema ni jednog metra tog Nasipa, na kome nije bar jedan zatočenički život ugasnuo. Svakog dana su dolazili novi transporti iz svih krajeva

NDH, a nas je bilo stalno sve manje. Svakog dana se prije svršetka rada pisalo koliko je kvadratnih metara Nasipa bilo izradjeno, a posebno koliko je koja desetina od toga izradila. Jednog dana kod takvog popisivanja došao je Ljubo Miloš na konju. Bilo je već tako veliko blato, da se zemlja nije više mogla navoziti na Nasip, nego smo je samo lopatama, u lancu, jedni drugima dobacivali, što je išlo vrlo sporo. Bilo je jasno, da nećemo moći izraditi kao prijašnjih dana. Ljubo pogleda našeg desetera i upita Begedina koliko je danas izradjeno. Jasno, bio je nezadovoljan što je opet manje bilo izradjeno nego prošlog dana i naredi da se privede desetina koja je tog dana najmanje izradila. Bili su to zaista vrlo izmoreniji najstariji zatočenički, koji su se jedva kretali. Miloš je sjašio s konja i naredio, da sami zatočenički skinu privedenoj desetini haljine do gola i stao je lično pletenom žicom da tuče svakog, koga je po jedan ustaša držao, da su već kod prvih udaraca padali. Udarao je po leđima i stražnjici tako nemilosrdno, da su iza svakog udarca ostajale masnice. Svih deset je popadalo, pa su ih onda čizmama onesvješćene udarali i gazili dok nisu prestali davati bilo kakav znak života. Dvojicu, koji su još malo stenjali, sam je Miloš preklao, a i nad ostalim su ustaše morale da ispale po dva metka u glavu, za svaku sigurnost. Mora se tome još primjetiti, da smo za vrijeme toga rada primali samo jedanput dnevno hranu, samo za ručak, po dva-tri napola trula kuvana krompira i staroga kruha. Zatim je Miloš gnjevan rekao: "Ovako ustaše sude saboterskoj bandi", dokazujući, da je današnji rad bio samo jedna sabotaža i ništa drugo i da će se i ubuduće ovako suditi svakome ko bude "sabotirao!" Onda su zatočenički morali da zakopaju pobijene drugove u sam Nasip. Za Ljubu Miloša je dakle iznemoglost i iscrpljenost značila "sabotažu". Tog dana, kada smo se vraćali u logor, ustaše su nas sve od reda naročito bijesno tukle i kundačile. U logor smo morali ići i prugom jedno pola kilometra. Slučajno je naišao jedan zagrebački brzi voz za Sl. Brod. Neopaženo od ustaša i drugih logoraša dva zatočenički se baciše pod točkove jurećeg vlaka i time završiše mučenički život. Iste večeri je u logoru i liječnik dr Levi iz Sarajeva ispio spremljen otrov i ubrzo umro.

Slijedećeg jutra kod nastupa za rad logornik je tražio 30 jačih mladjih zatočenički, koji nisu iz Bosne, da idu u Krušćicu kod Travnika rušiti neki logor, koji je navodno bio postavljen još za vrijeme stare Jugoslavije za političke krivce, a za vrijeme NDH su ondje bile zatočene židovske i pravoslavne žene i djeca iz raznih krajeva Bosne. Javilo se nas oko 70 i bili smo odvojeni u poseban red. Logornik je lično svakoga pitao odakle je i birao je mladje i još neiscrpljene do kraja. Među 30 izabranih bio sam i ja, pa smo odmah krenuli sa svojim

stvarima u samo mjesto Jasenovac u Tabor. U Taboru smo primili alat i hrane za 14 dana rada za nas i za ustaše. Do stanice su nas prevezli kolima i ondje je bio već pripremljen poseban vagon, koji je bio prikopčan uz jedan teretni voz. Navečer smo se ukrcali nas 30 zatočenika i 40 ustaša sa poručnikom Mandušićem, koji je nas vodio. Bio je srednje visok i šutljiv, uvijek namrštenih obrva. Pravi tip ubice. Za sam put nismo dobili nikakvu hranu, a put je teretnim vozom trajao 4 dana i 4 noći. No, odmah čim je voz stao u Sl. Brodu rekao nam je da ako neko ima rodbine ili poznate u mjestu ili negdje blizu, da može ići, svakako uz pratnju ustaša, da traži za zatočeničke koji idu u Bosnu nešto hrane i mi smo se tome bili obradovali. Bila su dvojica koja su imala porodicu u Brodu i otišla su sa po dvojicom ustaša. Veselili smo se, da ćemo se nakon duljeg vremena ipak jednom najesti, ali nam ni to nije bilo priušteno. Naš drug se vratio, ali sobom lično nije smio ništa donijeti, nego je samo mogao kazati rodbini da nas ima 30 na stanici, da oni donesu za sve zajedno. Za jedno pola sata počeli su Brodjani dolaziti i donositi u košarama svakakvu hranu u paketima i u vrećicama. Svaki je od njih mislio, da će među nama naći još koga rodjaka, ili znanca-komšiju. Ali, mi nismo nikoga od ovih ni vidjeli, jer nismo smjeli izaći iz vagona. Svu hranu koju su Brodjani donijeli, uzele su ustaše, odnosno Mandušić, kazivao im je da će on sam razdijeliti hranu podjednako svima. Ista stvar se desila i u Bos. Brodu, gdje smo prešli u vagon uzanog kolosjeka. Od svega toga mi nismo ništa dobili. Svega jednom su nam dali po komadić sira i kruha, koji su se već počeli kvariti. Ustaše su žderale pred nama po cijeli dan, a bilo je donešto mnogo i svega: naranči, čokolada, bombona, kolača, kekša, salame, šunke i raznih sireva. Može si svaki zamisliti koliko su toga Brodjani donijeli, a nama se stomak prevrtao gledajući kako oni žderu ono, što je nama doneseno. Htjeli su u Derventi isto da ponove, ali smo mi rekli, da ne poznajemo nikoga u Derventi. Nakon četiri dana stigli smo do stanice Han-kompanija, odakle je naš dio voza bio otkaćen pa smo prevezeni šumskom prugom do pila-ne kruščica, koja je od Travnika udaljena oko 17 km. Iz Travnika su Jevreji poslali puna kola hrane za sarajevske zatočeničke, među kojima je bilo najviše žena i djece, ali sve su onda bili odvukli nekamo. Poslali su i nekoliko hiljada cigareta, od kojih zatočenički nisu dobili ni jednu. Mandušić ih je onda prodavao za novac seljacima.

Rad na rušenju baraka i logora trajao je 10 dana. Za to vrijeme hrana je bila dobra. Dobijali smo i po pola kruha na dan. Samo je na našu nesreću čitavo vrijeme padala kiša od jutra do mraka, a nas su tjerali na posao od mraka do mraka. Morali smo na brzinu i ručati. Kroz ovih 10 dana je nekoliko nas obolilo od nahlada, a jednome je pala greda na nogu i prebila mu je. Jednoga su ubili,

jer je navodno razgovarao sa nekim seljakom. Kažnjavali su i mlatili su nas na sve moguće načine, pa je do kraja ovoga rada ostalo još samo 16 nas da se vratimo u Jasenovac. Imali smo priliku da vidimo u kakvim su vlažnim podrumima bile zatvorene žene i djeca toga logora, bilo ih je i u kokošinjcima i u svinjcima. Kad je sav posao bio gotov, utovarili smo gradju u 14 vagona i krenuli sa ranjenima i bolesnima nazad za Jasenovac. U samom vagonu je Mandušić još dva bolesna zatočenika ustrijelio, koje su ustaše onda izbacile iz jurećeg voza. Kiše su tek onda bile prestale, bilo je vedro i hladno, a po svim brdima je padao već i snijeg.

Mi smo mislili, da je Nasip sigurno već gotov, ali kada smo došli vidjeli smo, da jandnici još rade, iako je zemlja već bila smrznuta. Gradju smo istovarili iz vagona, koju su drugi zatočenici odvucli do mjesta Jasenovca, a nas su otpratili u logor Jasenovac 2. Kad smo stigli pred logor, vidjeli smo da je cijeli logor pod vodom i morali smo cijeli kilometar gaziti najmanje 10 cm duboku vodu, iako je bio decembar.

Slijedećeg dana na nastupu za rad objavio je logornik, da svi bolesni, slabi i oni koji misle da ne mogu raditi teže fizičke poslove, neka se postave na stranu, da će oni ići u drugi logor gdje će im biti bolje, jer neće morati raditi. Ovdje će ostati samo zdravi i jaki zatočenici, pošto će to biti "radni logor". Javilo se skoro polovina, oko 700, i odmah im je naredjeno da spremne svoje stvari. Krenuli su za par minuta na cestu, gdje ih je čekalo oko 200 ustaša sa strojnicama, krampovima i lopatama. Odveli su ih prema najbližoj šumi, a za najviše pola sata čuli smo strašnu pucnjavu iz strojnice, koja nije trajala više od deset minuta. Drugog dana su ustaše kamionom prevozile ruksake i deke, odijela, cipele i druge dronjke, pa je nama svima bilo jasno šta se dogodilo, tj. da oni zaista neće više morati ništa da rade. Pobijene su zakopali u istoj šumi, a nas "mladje i jače" su preselili u logor Jasenovac 3, na Ciglanu, gdje su samo neki ostali do zadnjeg dana logora NDH.

Na Ciglanu smo spavali ispočetka pod krovovima gdje se cigla sušila. Sa strane je svuda otvoreno, ni zida ni drvene ograde, uopće ništa. Zima je bila sve jača, padao je već i snijeg. U drugoj polovini decembra su još neki radili na izgradnji Nasipa, a drugi, medju kojima sam bio i ja, morali su graditi ogradu od žice oko logora. Treća grupa je gradila prve barake za zatočeničke logora Jasenovac 3 na Ciglanu. Jedne noći je upao medju nas jedan nadzornik radova, koji je navodno bio rođak Luburića, zv. Brko, pa je počeo psovati, da je neko od nas razbio dvadeset crijepova, a za njega da više vrijedi jedan crijep od stotinu zatočenika. Slijedilo je sve gore i strašnije u ciči zimi. Kako smo ležali zbog

zime stisnuti jedan uz drugog, tako su nas i po noći udarali puškama i svim mogućim što su nosili u rukama. Prijetili su, ako se ko samo makne sa ležaja, da će biti zaklan kao pile. Tada sam prvi put imao priliku da vidim na koji način kolju ustaške zvijeri nevine zatočenike. Te noći su zaklali 19, a četiri su umrla od batina. Ujutru smo ih morali odvući do Save i baciti u rijeku. 19. decembra je došao jedan zastavnik i tražio je jednog zatočenika, koji zna svirati harmoniku. Imao je harmoniku, ali niko nije znao svirati. Ja sam se javio, uzeo sam sve svoje stvari i otišao s njim u selo Jasenovac. Na spavanje sam bio premješten u logor IV. To je bio jedan ogromni magacin, gdje su bili smješteni postolari i krojači. Njima je bilo mnogo bolje, nego u drugim logorima. Bilo ih je svega 170, a imali su bolju hranu i pola kruha na dan. Niko ih nije dirao ni tukao, jer su im ovi od prvog dana bili najpotrebniji. U logoru IV sam spavao, a po danu sam svirao, tj. učio zastavnika da svira harmoniku. Zvao se Maks Očić taj zastavnik, koji je također tukao i ubijao zatočenike. Ja sam svaki dan gledao kako ih tuče u Ustaškom taboru, ali mene nije nikada tukao, jer sam ga učio svirati.

Na dan 4. januara 1942. godine dobio sam najjače batine što sam ih do tada uopće dobio i kroz sve četiri godine logorovanja. Naime, Maks je tog dana bio otišao u Novsku, a ja sam bio sam u njegovoj sobi. Najednom upade u sobu jedan od najvećih ustaških ubojica, specijalista za premlaćivanje zatočenika, ustaški vođnik Alaga. Neki su zatočenici govorili da su ga poznavali još iz Zagreba, gdje je bio špediterski radnik. On mi opali dva šamara kad me je vidio, svezao mi je ruke žicom i poveo me u Tabor. Usput je vidio u ustaškoj kuhinji jednog zatočenika, koji je iz bureta za napoj svinjske hrane izvlačio korice kruha, pa je i njega svezao zajedno sa mnom žicom i doveo nas u Tabor. Ondje nas je zaključao u nekoj komori i za 10 minuta je došao sa nekom letvom sa plotu, zaključao vrata i stao nas tako nemilosrdno udarati, da je letva baš na mojoj glavi pukla na dva komada i razbila mi glavu. Pošto nas nije više mogao udarati prebijenom letvom, a obojica smo još na nogama stajali, razbijesni se još više. Zaključa vrata za sobom i za čas je došao sa nekom toljagom i nastavio da nas ponovo toliko bjesomučno udara, da smo oba pala u nesvijest. Kako sam dugo bio u besvijesnom stanju, ne znam. Kad sam se osvjestio imao sam strašne bolove u glavi, na leđjima i u desnoj ruci. Ta je zvijer sigurno i kad smo pali u nesvijest po nama gazila. Kad je mislio, da nas je obojicu već dotukao i da smo već mrtvi, ostavio nas je onako ležati u sobi i vrata je ostavio otvorena. Najprije sam pogledao ranjenog druga da li je došao k svijesti, ali nažalost, on više nije dišao, bio je mrtav. Ustao sam onako jadan ispremlaćen i otišao sam najprije do sobe zastavnika Maksa, koji je up-

ravo bio stigao iz Novske. Kažem mu šta se sa mnom desilo, a on samo kimne glavom i reče: "Šta ti ja mogu. Ne mogu ja njega ići tući kad si ti zatočenik, a za zatočenika nema zakona. Idi se operi /glava mi je bila krvava/ i ne pričaj o tome nikome ništa, da te Alaga još ne ubije". Na večer me Maks odvede u logor da spavam.

Upravo te večeri je počelo pakovanje alata i materijala, jer su se krojači i postolari imali seliti u novi logor, u Kaznionu St. Gradiške. Idućeg dana sam zamolio logornika, da i mene odredi da idem u Gradišku gdje bi radio u svom zanatu kao urar. U Gradiški nije bio nijedan urar, dok su u Jasenovcu bila dva, pa više i ne treba. Logornik mi je dozvolio, i ja sam otišao sa krojačima i postolarima vozom u Gradišku. Ja ne bih tražio da idem u Gradišku, jer mi je bilo žao ostaviti braću, ali sam se bojao, da me Alaga opet ne uhvati i prepozna, a onda bi me sigurno ubio. Sa stanice Okučani smo išli pješke do logora u Gradiški, a stvari su bile dovezene kolima. Bilo nas je onda oko llo i to je bila prva grupa zatočenika, koja je stigla u logor St. Gradiška. Do tada su bili ondje robijaši. Kad smo mi došli, bilo ih je još oko llo i njih su onda preselili u Mitrovicu i u Lepoglavu.

Stara kazniona sa ogromnim zgradama i sa visokim zidom oko logora bila je kao neka tvrđjava. Nas smjestiše u jednu zgradu po sobama, gdje smo te noći spavali na podu, ali je ipak bilo mnogo bolje, nego u Jasenovcu, jer smo bili u zidanim prostorijama. Dva dana kasnije su stigli i krojači. Imali smo posebne radione, u kojima smo onda i spavali. Sredinom januara su počeli dolaziti prvi veći transporti židovskih i pravoslavnih žena i djece. Bilo je tu žena iz svih krajeva i mjesta. I njima su najprije oduzeli svu hranu, koju su od kuće ponijeli i svu odjeću i obuću, pa su ostale samo u onome šta su na sebi imale. Smjestili su ih u poseban dio logora, u tzv. Kulu. Ova Kula je bila u samome logoru ogradjena posebnim zidom. Žene nisu ništa radile, jer rada uopće nije ni bilo za njih, nego su po čitav dan bile zatvorene u onoj strašnoj januarskoj zimi onako slabo obučene, pa su se odmah razbolijevale, a kasnije ih je svaki dan umiralo po 20-30 od gladi, bolesti ili iznemoglosti. Jelo su dobijale samo svaki drugi dan jedanput po lo deka upaljenog* kukuruznog brašna, koje je bilo neprosijano i neslano, a to je bilo gore nego za svinje, kao neka rijetka žuta juha. Dolazile su i druge grupe zatočenika, a zima i glad su tražile svoje žrtve. Zatočenicama su se počele smrzavati ruke i noge. Na nogama su počele da se stvaraju žive rane i da otpadaju komadi kože, pa i nožni prsti.

* Užegnutog.

Kašlo se nešto urarskog alata i ja sam počeo raditi kao urar. Konceom februara je već bilo oko 1200 muških i oko 800 žena i djece u ovom logoru. Prilike su bile očajne; zima, glad, uši. Uslijed takvih prilika je došao i tifus takvom brzinom i širio se sve više, da je bilo ostalo na nogama još samo oko 150 muških, sve je ostalo bilo oboljelo. Mi smo morali po takvoj zimi još ići svaki dan u šumu na sječu drva. Bez drva nije mogla da radi ni elektrana, ni kuhinja, dok o loženju radiona i spavaona zatočenika nije bilo ni govora. Bilo je soba, u kojima je od 100 zatočenika ležalo po 90 od tifusa, a i ostalih lo je teško stajalo na nogama i nekako radilo. Smrt od tifusa je bila tim strašnijom što uslijed visoke temperature, oboljeli nisu mogli ni onu jadnu kašu od kukuruznog brašna, zvanu puru, da jedu, pa se nije znalo umiru li od bolesti ili od gladi. Kod žena je stanje bilo još očajnije. Njih je konceom februara bilo oko 1000. Jednog jutra je išao vodnik Bevanda po ženskom, a vodnik Gagro po muškom logoru i popisivali su koliko ima svega zatočenika. Bilo je 1200 zatočenika, muških i ženskih sa djecom.

Nekoliko dana poslije toga, početkom marta 1942, odvele su ustaše sve prema Jablancu, koji je bio 18 km daleko od Gradiške. Ondje je kasnije bila i logorska Ekonomija. Većinu su ondje poubijali, jer su jedan dan kasnije dovezli njihove stvari u logorsko skladište. Logor se ipak naglo punio novim transportima, kojima kraja nije bilo. Jednog dana sam doznao, da mi je i žena došla u logor. Onda sam, bar samo da je vidim živu, nosio teške kazane hrane u ženski logor. Razgovarati i onako nismo mogli. Ako bi primjetili da je koji muškarac bilo koju riječ govorio sa ženskom, bio je strijeljan. Nakon par dana, cijeli ženski logor je preseljen u Djakovo, gdje se tifus takodjer jako bio proširio. Mnoge su zatočenice umrle od tifusa, a medju njima kako sam kasnije doznao, bila je i moja žena. Ne dugo zatim, ljeti su dopremljene sve žene i sva djeca iz Djakova u Jasenovac i odmah su sve poubijali preko Save.

Jednog dana je došao u posjetu logora neki pop u sveštencičkoj munduri, debeo, crven, sa dvije brade kao utovljena svinja, baš kod kazana kada smo trebali primiti ručak. Bio je sa upraviteljem natporučnikom Skočibušićem, pa je uzeo kutljaču od kuvara, promiješao malo kašu i reče: "Vidi gospode, pa vi se odlično hranite. Mi u Hercegovini nemamo tako odličnu hranu".

U samom logoru je bila logorska Ekonomija, u kojoj je bilo oko 40 zatočenika, većinom kod krava, konja i svinja, dok je nekoliko radilo na početnim radovima u bašti. Na Ekonomiji je bila mnogo bolja hrana, zatočenici su imali posebnu kuhinju, a bilo je i otpadaka iz mesnice. Dobivali su i oni dnevno po pola kruha. Ja sam bio već osam mjeseci u logoru, a svega sam par dana u Jasenov-

cu dobio kruha. Ovako gladan išao sam svaki dan tražiti otpatke, koje su ustaše bacale, pa i ljuske od krompira sam prao i prijesne jeo.

Koncem marta došao je u logor tadašnji grupnik Ekonomije, zatočenik Kerpner, nazvan Čaruga, i zatražio od logorske pisarne da mu daju dva mladja jača zatočenika za Ekonomiju. Javismo se ja i još jedan kolega, isto urar iz Zagreba i to nam odobre. Mene je Čaruga do-dijelio kod krava, a kolegu kod volova. Onda je bilo već mnogo lakše, jer sam i mlijeka onda mogao ukrasti svaki dan barem 1 litar. Malo po malo, postao sam pravi kravar i naučio sam krave musti, čistiti, hraniti i sve što je bilo potrebno. Tako sam ostao kao kravar sve do augusta 1943. godine.

U medjuvremenu, od maja 1942. počeli su dolaziti ogromni transporti žena, djece, staraca i drugih muškaraca sa Kozare. Na desetine hiljada ljudi su bili do-tjerali, svaki dan po 2-3.000, a dovozili su s njima i plijen od nedužnih seljaka: svu marvu, svinje, kukuruz, brašno, žito, kola i sve što se dalo dovući. Bio je već svaki kutić u logoru ispunjen ljudima i marvom. Sve je to spavalo pod vedrim nebom. Najprije su im oduzeli svu hranu i živežne namirnice, a onda su ih u nepreglednoj koloni odvezli, najprije sa hranom u ustaški magacin. Onda su im oduzeli marvu, svinje, živad i perad. Bilo je samo rogatog blaga oko 10.000 komada. Blago se raznijelo brzo raznim ustaškim bojnama* i logorskim ekonomijama. Onda su na red došla djeca, od novorodjenčeta do 15 godi-na, koja su oduzeta majkama i premještena u poseban dio logora. Scene i nastale tragedije kada su djecu oduzima-li majkama sa grudi su neopisive i ostaju nezaboravne za cijeli život /ali je u životu takodjer vrlo malo ostalo da to mogu pamtit/. Majkama su govorili, da vode djecu samo na liječničke preglede, da vide da li su zdrava da mogu ići s njima u Njemačku na rad. Zatim su ih posebno zatvorili i ostavili ih 4 dana bez vode i hrane. Jedne noći su svu stariju djecu odveli i pobili maljevima i željeznim šipkama. Grobari su cijelu noć kolima morali od-voziti mrtvu djecu van logora, gdje su ih pokopavali. O tome mi je pričao jedan grobar očevidac tih strašnih do-gadaja. Poslije deset dana su pobili i grobare. To se sve dogodilo pod komandom tadašnjeg upravitelja logora, ustaškog nadporučnika Mila Oreškovića i njegovog zamjenika zastavnika Vrbana. Kada su svršili sa starijom djecom, do-šao je red i na mladju do 6 godina starosti. Ovih, oko 600, su pobacali u veću prostoriju pošto su dobro zatvo-rili sve prozore i vrata i pustili su u prostoriju plin-ciklon. Tako su ih sve pogušili. Zatim su na red došli i starci. Preko 1.500 starica i staraca su odvojili od

* Bojna - bataljon.

mladjih i jednog dana ih odvedoše prema Jablancu, da se idućeg dana ti koljači vrate onako krvavi, zasukanih rukava i pijani. Po cijeli dan su se vucarali po logoru i smijali se pred zatočenicima, pjevali i hvalili se kako su jučer imali mnogo posla. Cko 200 djece nisu pobili i to od 6 - 12 godina starosti, nego su ih posebno odvojili i obukli im neka ustaška odijela, davali im nešto bolju hranu i podučavali su ih u baratanju oružjem, vojnim vježbama i učili ih pjevati razne ustaške pjesme. Održavali su im i predavanja o ustaškom pokretu, i o poglavniku. Sjećam se da je jednom Luburić došao u logor i posjetio tu djecu da vidi kako vježbaju i pjevaju. Onda je drugim ustašama rekao, da će to biti njegovi "janičari". Poslije dva mjeseca je došlo nekoliko autobusa, kojim su ih odvezli nekamo iz logora. Jedan dan poslije onoga kada su u gušili ono 600 djece plinom, došla je jedna njemačka komisija i izabrala je sve ljepše i mlađe djevojke i jače muškarce, pa ih u nekoliko transporta odvezoše, navodno u Njemačku, na rad. Tako se logor nekako rasterećio i brzo riješio masovnog ljudstva sa Kozare i obližnjih sela ispod Kozare. Jednog dana je zapovjednik logora Mile Orešković sam doveo 50 pravoslavaca pred zid, gdje se obično strijeljalo, sve vezanih ruku žicom za leđjima, ili jedan uz drugog, i sam ih je strojnicom pobio. Uzrok te egzekucije nismo nikada mogli doznati. Govorilo se, da su se međusobno dogovarali o bježanju, a on je to čuo i bojao se, da bi mogli napasti stražu i pobjeći. Oreškovićev zamjenik, zastavnik Vrban, je onda pred nama svima ustrijelio jednog mladog, rekoše sveučilišnog profesora /čijeg se imena više ne sjećam/, zato što je kod njega našao dva klipa kukuruza.

U maju 1942. smo dobili prve karte za pisanje kući i pravo na primanje paketa. Možete si zamisliti naše veselje kada su počeli stizati prvi paketi i odgovori od porodice. To nam je dalo novu snagu i polet da izdržimo sve tegobe logorskog života. Istina, od paketa su sve, što je bilo bolje, oduzimali, ali i svaka malenkost hrane, koju su ostavili je za nas mnogo značila.

Došlo je opet nekih 200 žena i djece, koje su zatvorili u dvije ćelije u Kuli i ostavili ih ondje da umru od gladi. Ustaše su svake noći izvlačile iz tih ćelija mrtve. Zadnja je izdržala u životu 25 dana bez hrane. Koncem ljeta 1942. došao je transport Židovki iz Vinokovaca. Kod njihovog pretresa je sudjelovala i ustaška dužnosnica Maja, koja je odmah poslije odlobodjenja Zagreba bila uhvaćena i osuđena na smrt vješanjem i obješenom. Kod jedne ženske je kod pretresa našla u kosi sakriveno nekoliko tisuća kuna. Izvukla je revolver iz futrole i na mjestu je ustrijelila. Druge su ustaše na to pri-trčale i počele je ljubiti i čestitati joj kao da je neko herojsko djelo izvršila. Ta ista Maja je jednom, kada je u logor bilo dovedeno oko dvadeset partizanki iz Sara-

jevskog zatvora, svaki dan tukla te partizanke bikovačom-
žilom, a onda ih je ošišala do kože i onako istučene, sa
modricama, i gologlave, pokazivala ih pred drugim tjera-
jući ih da viču kako su one iz narodnooslobodilačke voj-
ske, a ustaše su se smijale i vikale da tako izgleda NOV.

Posebno kriminalan i patološki tip je bio i
vodnik Grubešić. On je bio najprije kriminalac i kao ta-
kav oslobođen iz zatvora i primljen u ustašku vojsku.
Primio je odmah čin vodnika. Nije prošlo nijedno mučenje,
ubijanje i klanje zatočenika u logoru i u samicama, gdje
Grubešić nije sudjelovao. Najviše je volio ubadati nožem,
kad bi primjetio krv, onda bi postao pravi ludjak. Kao
takav još više je bjesnio nožem ubadajući gdje bi koga
stigao, tako da su zatočenici bježali od njega čim bi ga
primjetili da im se približava. Išao je uvijek gledati
sve ubijene ili mrtve u usta i gdje bi vidio, da ima zlat-
nih zuba, izvlačio bi ih iznakazujući još više lješinu.
To mu se jednom i osvetilo. Neko ga je prijavio zapovjed-
niku logora, pa je kod njega u stanu izvršen pretres,
gdje je navodno nadjeno preko 200 komada zuba sa zlatnim
krunama, ili u protezama- mostovima. Zbog toga su i nje-
ga zatvorili u jednu samicu skupa sa ženom, koja je čuvala
to zlato, a nije prijavila ustašama. Jednog jutra, ka-
da su grobari iznosili mrtve, iznijeli su i njih dvoje i
pokopali su ih negdje van logora.

U septembru 1942. godine obolio sam i ja od
tifusa, a zatim i od upale porebrice. Zbog toga sam odle-
žao 7 nedelja skrivajući se po radionama sa 40-41 stupnje-
va temperature. Mnogi nisu ni vjerovali, da ću ostati živ
pod onim prilikama, jer u bolnicu nisam htio nikako da i-
dem. Nisam mogao ništa ni da jedem osim bilo kakve kiseli-
ne. Žedjao sam, a nisu mi davali vodu, da ne bi dobio i
proliv. Nakon sedam nedelja počeo sam se nekako vući sa
batinom lagano po štali. Ondje sam se poslije nekoliko da-
na i vagao, imao sam svega 42 kilograma, a moja je normal-
na težina prije bolesti bila 75 kilograma. Jedne večeri
dok sam bio još ovako slab, sjedio sam na klupi pred šta-
lom, kad je pobjegao jedan pastuh i zatočenici počеше bje-
žati za njim da ga uhvate. Ja nisam mogao onako slab ni
da hodam, a u tom naidje jedan vodnik, takodjer Hercego-
vac, zvali su ga u logoru Mića, pa kad opazi da ja sjedim
i ne hvatam konja, poleti prema meni i počne me bez ikak-
vog pitanja tući i udarati kud stigne, pa mi je izbio i
dva zuba i razbio nos. Pored svega toga, ja sam se dalje
oporavljao i ozdravio sam. Onda sam čuo, da zapovjednik
logora Orešković odlazi i da će doći novi zapovjednik,
koji je pop, a postao je ustaški nadporučnik. Brzo smo se
uvjerali, da je i on bio ustaški zlotvor i ubica. Zvao
se Majstorović-Filipović, a završio je bio svećeničku ško-
lu u Visokom. Odmah na početku NDH zamijenio je franjevač-
ku mantiju ustaškim nožem i revolverom. Mnogi zatočenici
su ga poznavali iz Jasenovca i strahovali su šta će im o-

vaj donijeti. Znali smo da neće ništa dobro biti; nismo se ni prevarili. Jar dana po njegovom dolasku bio je popis svih starih, slabih i bolesnih zatočenika i zatočnica. Na Dušni dan je padala jaka kiša i rano ujutro je odvedeno 740 logoraša prema Jablancu pod jakom ustaškom stražom, gdje su ih sve pobili. I poslije toga je često bilo strijeljanja pojedinih zatočenika na nastupu pred svima nama. Začudo, poslije nekoliko takvih nastupa, postali su svi skoro tako omadijani i bez ikakvog osjećaja prema likvidiranim, da su mnogi jednostavno samo mislili kada će i na njih doći red. Na dan 20. decembra 1942. su tri zatočenika ubila za vrijeme rada u Gradiški stražara i pobjegla. Bijes popa Majstorovića je onda bio dostigao vrhunac. Bio je u Ekonomiji na Jablancu, kada je za taj slučaj saznao. U Ekonomiji su bila 34 zatočenika i sve ih je bez razlike lično iz strojnice pobio. Zatim se napio i onako pijan je došao u logor Gradišku. Slijedećeg dana je bio nastup u tom logoru, na kome je izabrao 26 najpoznatijih zatočenika, koji su bili na najvažnijim položajima, pred svima nama im je povezao žicom ruke na leđjima uz pomoć drugih ustaša. Onda ih je postavio poredjane pred zid i sve ih je redom iz revolvera pobio. Kada je šaržer jednog revolvera ispucao, drugomu je ustaša dodavao drugi pištolj, da ne bi morao čekati. Jedan je zatočenik onda povikao glasno pred strijeljanje: "Zdravo drugovi!" Kada je Majstorović sve nepomične vidio na zemlji, rekao je: "Pravdi je udovoljeno!" Ubio je dakle 60 za jednog ustašu. Na sam Badnjak došao je opet pijan u Ekonomiju i pozvao nas je na nastup. Dok smo nastupali, opazio je dvojicu kako su razgovarali i pozove ih da stupe pred njega. Bilo nas je 70 na nastupu, pa je održao govor o tome kako su zapaženi znakovi pobune u logoru, da ima i sabotaze, pa i ubijanja ustaša i druge stvari da su se dogodile u sabotaži na Jablancu, pa da ih je za to sve pobio. Sada kada je prošao kroz Ekonomiju opazio je ovu dvojicu, pokazujući na naša dva druga koja su pred njim stajala. Izabrao je još šestoricu od nas postrojenih, te ih najprije postrijelja, a onda ostalu dvojicu. Kada je u jednog opalio metak, on se pridigao i viknuo: "Nisam ja kriv. Zamolio sam ga samo za cigaretu, ni o čem drugom nismo govorili". Opalio mu je i drugi metak u glavu. Pao je krvav na zemlju i prevrtao se na zemlji. Kad je Majstorović vidio da je još živ, izvukao je nož iz čizme i zaklao ga pred svima nama kao pile, a onda je naredio razlaz. Dok smo se mi još razilazili, navalile su druge ustaše na pobijene i počele su im kamama, onako mrtvim, da kopaju oči, režu grkljane i vrat, ili paraju trbuh, da su im se crijeva prosipala naokolo. Zatim smo ih mi morali natovariti na kola i zakopati izvan logora, dok su drugi morali očistiti dvorište od krvi.

Godina 1943. je bila najmirnija u logoru Gradiške. Dolazilo je mnogo manje zatočenika i to samo u manjim grupama po lo do 20 i nije bilo masovnog ubijanja.

Jedne majske večeri primjetili smo kako Majstorović i još neke ustaše donose do jednog zida Ekonomije neke spise i knjige, da iste polijevaju naftom i pale. Toga je moralo biti mnogo, jer su cijelu noć palili taj materijal. Saznali smo kasnije, da će Majstorović uskoro otići i da će ga drugi zamijeniti, pa da će biti bolje stanje i postupak s nama, pa je valjda zbog toga htio da popali sve spise i dokumenta o dosadašnjem porastu i smanjivanju brojnog stanja za vrijeme njegovog zapovjedništva. Ali, od svih tih promjena bilo je samo to, da se zapovjednik logora nije više zvao "zapovjednik", nego "upravitelj", a zapovjedništvo se je od tada zvalo "upraviteljstvo". Poslije nekoliko dana zaista je otišao Majstorović i na njegovo mjesto je došao drugi upravitelj, poručnik Gađić. Od njega smo dobili nalog, da svaki piše porodici neka svakome pošalju po dvije poručene knjige, jer da se u logoru otvara zatočenička biblioteka. Kada su knjige stizale, ustaše su ih vadile iz paketa i nosile, navodno, na cenzuru u Upravu. Nisu nam te knjige davali ni da čitamo, nego su od istih napravili ustašku knjižnicu.

Sredinom juna 1943. došlo je oko 40 privilegovanih zatočenika-Židova u naš logor. Među njima su bili Dojč i Maceljski iz Zagreba, braća Senvald iz Stubice i drugi. Njima su dali posebnu sobu i bolju hranu, a nisu morali ići ni na kakav rad, jer su imali neke zasluge za Hrvatsku. Jednog dana su ipak i njih natovarili na dva kamiona, odvezli ih do Save i ondje ih sve poklali i bacili u rijeku.

U augustu 1943. su svi Židovi i pravoslavni morali ići u Jasenovac u zamjenu za isto toliki broj Hrvata, koji će doći u Gradišku. Tako sam i ja otišao sa loo drugova u Jasenovac, gdje smo stigli na 18.VIII. Prvo što sam već iz vlaka vidio, bio je ogroman zid oko logora 4 m visok koji je opasao logor sa tri strane naokolo oko 5 km dug. Straža nas je dopratila do kapije logora, a tu nas je preuzeo logorski satnik. Vidio sam u logoru nešto, čega prije nije bilo. Skoro svaki zatočenik je bio okovan u lance. Mnogi su imali i otvorene rane od karika na nogama. To je na mene djelovalo zastrašujuće. Sažaljevao sam te drugove, koji su se sa teškim lancima na poslu jedva kretali. Jedan je zatočenik primjetio da ga gledam i upitao me: "Što me tako čudno gledaš? Ovo je Jasenovac, gdje nema nikakve milosti. Možda ćeš i ti sutra biti u lancima". Tog dana nismo bili još nigdje rasporedjeni, pa sam idući kroz logor primjetio da se industrija znatno razvila. Glavne su industrijske grupe bile: pogon, elektrana-centrala, pilana, vojna pekara, lančara, puškarnica, ciglana, tehničari, brzi sklop, automehaničarska radiona i razne druge grupe. Sve su to zatočenici stvorili ni od čega i golim rukama, dok za same zatočenike nije bilo izgrađeno baš ništa. One iste nezdrave barake, slične više daščarama, koje smo podigli još 1941. godine služile

su za nastambe logoraša. Istina, na jednom kraju logora su upravo zgotovljavali dvije divne dvokatne zgrade, koje su navodno trebale biti zatočeničke nastambe. U svakoj je moglo biti otprilike po 1000 ljudi, ali kada su bile dovršene, u te zgrade je ušla ustaška vojska.

Iste večeri su nas strpali u barake, a ujutro je trebalo da budemo raspodijeljeni po grupama. U baraci smo saznali zašto je toliko zatočenika moralo nositi lance. Dva dana prije našeg dolaska, pobjeglo je odjednom 16 zatočenika, koji su radili kod žetve. Ustaše čuvari su na suncu zadremale, a logoraši su iskoristili priliku i pobjegli. Po kazni, a da se to ne bi ponovilo, dao je tadašnji upravitelj logora, ustaški satnik Ivica Brkljačić da se okuju svi u lance, najviše oni koji su morali ići na vanjske radove. Rekoše nam, da se oni koji imaju neki zanat, jave za odgovarajuće radione, jer se na vanjskom radu svaki dan tuče i ubija za malenkost. Odmah su nas popisali iz upravne pisarne i ja sam rekao da sam fini mehaničar, pa me odrediše za Lančaru. Ondje sam najprije radio u odjeljenju za izradu lanaca, što je prilično lagan i šablonski posao, koji može i nestručni radnik da obavlja. Jedan zatočenik, koji je znao da sam urar, donese mi sat nekog ustaše na popravak. Kada sam ga popravio, dao mi je 20 cigareta. Ne znam ko je to vidio, ali me grupnik radione sutradan prijavi nadzorniku Lančare Metlašu, koji me odvede u zapovjedništvo upravitelju Stojčiću i ovaj me za kaznu daje okovati u lance i baci me na rad u bajer. Na bajeru su svi zatočenici bili u lancima i kao takvi kopali zemlju i tovarili je u vagonete i prevozili za Ciglanu. Taj posao na bajeru je bio vrlo naporan, jer se moralo raditi bez prekida i tovariti budući da je mašina stalno gutala zemlju. U noći, posle prvog dana mog rada na bajeru, padala je kiša, pa su dva zatočenika pobjegla. Brkljačić je zato kaznio cijelu grupu jednomjesečnim oduzimanjem paketa i smanjenjem fasnoga hrane na pola. Paketi su cijelo vrijeme dolazili u logor, a ustaše su žderale i nosile kući hranu otetu od usta zatočenika. Onu hranu, koju je rodbina sebi uskraćivala od usta, da bi nam slala, znajući da mi gladujemo. Sve dok nije prošao rok kazne, dio hrane iz paketa, koju nisu htjele ustaše da oduzmu, bacale su i u Savu, samo da je mi ne dobijemo. Za vrijeme trajanja ove kazne uhvatio je upravitelj zatočenika Kajmakovića da ima u ruci jedan paketić i da ide u ženski logor. Zaustavio ga je i pogledao šta to nosi i upitao ga kamo ide. U papiru je imao malo putera i kruha i reče upravitelju da to nosi jednoj drugarici, koja ga je zamolila, jer je bila gladna. Brkljačić ga na mjestu počne šamarati i tući ne pitajući otkle mu to, jer je zabrana primanja paketa još trajala. Naredi ustaši, da ga zatvore u samicu, a slijedeći dan je cijeli logor morao ići na nastup, gdje su doveli i Kajmakovića, okovanog u lancima. Pošto je upravitelj pred svi-

ma rekao šta je skrivio, naredio je da ga do gola skinu /hlače i gaće/ i odredi, da mu ustaški vodnik Nikola Hiršberger udari 25 sa bikovom žilom po stražnjici. Vodnik je zadatak savjesno vršio, iza svakog udarca je krv brizgala, a kod 16-tog udarca je bio onesvješćen. Takvog su ga na nosilima odnijeli u zatvor. Kada se malo oporavio, bacili su ga po kazni još na bajer u lancima, gdje je i ostao do zimske likvidacije. 27. decembra su poslali izabranu grupu od 120 zatočenika na rad u šumu, a s njima i Kajmakovića i u šumi su ih sve pobili.

Pred tu zimu trebalo je da se pripremi za logor i za ustaše više drva, a tzv. šumska grupa je imala premalo ljudi, pa je morala svaka radna grupa i to svakog dana da da po nekoliko ljudi za pojačanje šumskoj grupi na radu. Lančara je davala svaki dan 5 zatočenika. U tom odjeljenju nije bilo mnogo posla, rasporedili bi se tako da se po redu smjenjujemo. Jednog dana me je postavio jedan ustaša na panj i htjede me iz čista mira da strijelja iz puške, jer da sam premalo drva oborio. Dotrči drugi i uhvati ga za ruku kojom je nišanio i htio je da opali. Srećom, opalio je, ali me metak nije pogodio. Onda su se počeli svadjati i natezati dok nije odustao taj ustaša da me ubije i potjera me dalje na rad. Jedan dan ranije je isti ustaša ubio jednog zatočenika iz istog razloga. Navečer, kad sam došao u Lančaru, ispričao sam grupniku šta je tog dana bilo sa mnom u šumi i zamolim ga, da me premjesti u odjeljenje bravarije, jer sam poznavao i taj zanat, a kao bravar nije trebalo da idem u šumu na rad. To je on zaista i odobrio, pa sam tako od 17. decembra 1943, do zadnjeg dana logorovanja radio u Lančari kao bravar i tako sam izučio bravarski zanat. Na dan 22.XII, likvidirana je cijela šumska grupa. Bilo ih je 80 u grupi kada su otišli u šumu i nijedan se nije vratio. Sve su do jednog pobili. 27. decembra je traženo 120 zatočenika, tobože za rad u šumi. Odredili su većinom za taj posao komuniste, starije logoraše, koji su već pre-više znali šta se sve u logoru događalo kroz više od dvije godine. Pobili su i njih na isti način, tj. morali su ostaviti pile i sjekire na skeli prije nego što su iz nje izašli na bosansku obalu. Otjerali su ih i sve su iz pušaka i strojnica pobili. Onda je proradio i Granik. To je bila jedna poviša dizalica iznad same Save za dizanje balvana. Ponekad su tom dizalicom tovarili šumske balvane na vagone, a sada su je koristili i za ubijanje zatočenika. Skoro svake večeri bi dotjerali po 50 i pobili na ovaj način. Iz Zvonare, koja je važila kao logorski zatvor, a znalo se da iz nje niko živ ne izlazi, skinuli bi žrtve do gola i prevozili ih vezane po lo na taj Granik. Teškim maljem ili željeznom štangom bi udarili svakog redom po glavi i onako polužive ih sa Granika bacali u Savu. Nekima bi svezali i po koji komad starog željeza, da bi žrtva potonula, udavila se. Takva su ubijanja vršili te zime do kraja januara 1944. godine.

Na dan 4. januara 1944. godine nestali su logornik Viner sa ženom i dvoje djece i pisar Ivica Begović, zagrebački nogometaš sa ženom. Oni su bili kao neki "slobodnjaci", primali su navodno i neku platu i stanovali u Jasenovcu van logora u privatnim kućama, a nestali su zbog toga, što su već mnogo vidjeli i znali o zločinima ustaških koljača. Bilo je svima jasno, da su i oni bili likvidirani upravo za to, što su nestale čitave porodice, a osiguranje logora sa bunkerima okolo i cijelog Jasenovca je bilo tako obezbijedjeno, da niko iz Jasenovca nije mogao ni da se udalji bez znanja i ustaške propusnice.

Tri dana kasnije, 7.I, pokvarila se sajla na Graniku, pa su tražili jednog bravara iz Lančare da to popravi. Grupnik je mene poslao. Uzeo sam nešto alata i otišao tamo. Granik je bio na više mjesta poprskan krvlju, nad kojom je zasipan pijesak, ali se tragovi tih zločina nisu mogli sakriti, ili baciti u Savu. Primjetio sam u Savi lješinu mlade žene okrenute licem prema gore. Kada sam je bolje pogledao, prepoznao sam je. To je bila žena Begovića, koja je nestala prije tri dana. Imala je razrezan grkljan. Od toga mi je pozlilo i ležao sam tri dana, nisam ništa jeo. Nju sam poznavao još iz Zagreba. Bila je to nekada divna mlada crnka, puna života, a sada je njen lješ plivao po Savi, a razrezan grkljan je vapió za osvjetom nad zvjerima, koje su na isti način poklale mnoge hiljade nevinih žena i djece. Ko jednom ovako nešto svojim očima vidi, taj ne može to nikako da zaboravi.

Poslije nestanka logornika Viner bio je postavljen za logornika Romeo Vlah, koji je bio stari kriminalni tip. Iakc je i on bio zatočenik, bio je stalno sklon i vjeran sluga ustaša i zato je sigurno bio postavljen za logornika. Kod preuzimanja te dužnosti, pozvao nas je sve u nastup i održao nam govor. Pozvao nas je, da budemo poslušni i da marljivo radimo svoj posao, da više neće biti ubijanja, pa neka pazimo šta radimo uvjeravajući nas, da su u šumi bili likvidirani oni, koji su kušali da bježe. Mi, stari zatočnici, znali smo, nasuprot, da su sve njegove riječi gola laž i da je on obični ustaški doušnik. Zašto su ustaše već na skeli oduzele svima alat za sječu i vezale zatočenike? Jasno je, da nisu tako mogli ni bježati ni raditi. Poslije nekoliko dana je došao i novi upravitelj logora ustaški nadporučnik Dinko Šakić, balavac od jedva 20 godina. On je bio šogor Maks Luburića, oženjen mladjom njegovom sestrom, pa se nismo čudili, što je on došao za upravitelja najvećeg i najstrašnijeg logora u državi NDH.

Od februara do maja je bilo neko smirenje. Ni je bilo masovnih ubijanja i javnih nastupa. Jednog dana početkom maja u pola 4 izjutra probudiše nas ustaše i povedoše 50 mladih, medju kojima sam bio i ja. Mislili smo, da je i nama došao kraj, ali su nas odveli u alatnicu po

krapove i lopate, pa smo mislili da treba neku raku iskopati za neke, koje su te noći pobili. Odveli su nas iza Lančare i na jednom praznom mjestu naredili su nam da iskopamo jamu površine 8 kvadratnih metara i u istu da zakopamo oko lo zvona iz pravoslavnih crkava i jedan dio spomenika kralja Petra, a sve je moralo biti izvršeno do 7 sati izjutra, jer je imala doći neka njemačka komisija, pa da Nijemci ne bi odnijeli metal u Njemačku. Ta zvona vjerojatno i sada leže u zemlji, a ja znam tačno na metar gdje su zakopana. Tako su se, eto fašistički saveznici međusobno pomagali. Jednog dana su dovezli u logor u vagonima sa stanice Jasenovac osam njemačkih tenkova "Tigar", koje su odmah prefarbali i stavili na njih umjesto njemačkog ratnog križa /koji je do tada bio na njima/ ustaške znakove. Ali poslije jednog sata, opet su ih ofarbali u njemačke boje i ponovo su stavili hakenkrojc. Natovarili su ih onda u vagone i odvezli na stanicu Jasenovac. Kasnije smo doznali, da su ustaše po noći iz jednog transportnog vlaka otkopčale zadnjih osam vagona sa tenkovima i dovezle ih u logor. Zapravo su ustaše to ukrale iz njemačkog transportnog voza, koji je dolazio iz Grčke. Nijemci su to saznali, zatražili i odvezli ih u Njemačku.

Dana 10. maja 1944. godine nestao je na tajanstven način zatočenik Ivan Volner, a dan zatim dovukli su njegovu lješinu i pozvali cijeli logor u nastup. Zapovjednik logora Sakić je onda pokazao sasvim izbodenu lješinu Volnera i rekao, da je taj "zlikovac" na neobjašnjiv način bio nestao iz logora i da je uhvaćen u Bos. Dubici, a da je sigurno neko u logoru imao sa njime vezu. Koji je to, tražio je, da se javi, da mu se neće ništa dogoditi. A ako se ne pronadje saučesnik, zaprijetio je, svakog desetog zatočenika će izdvojiti i ubiti. Dao je 5 minuta vremena, da se dotični javi. Nastala je grobna tišina. Kada je prošlo 5 minuta i niko se nije javio, postao je bijesan i proštrijelio je prvu dvojicu iz nastupa. Onda izabere između nas 20 zatočenika, koji su bili u logorskoj glazbi. U logoru je postojala i logorska glazba od 34 zatočenika, a pošto je i Volner svirao u toj glazbi, to je Sakić njih najviše optužio. Pred nama je svima povezao ruke za leđjima i odveo ih svih 34 u zatvor, u Zvonaru, gdje ih je na grozan način mučio 4 dana. Onda su ih noću odveli preko Save na Gradinu i poklali. Poslije nekoliko dana smo doznali, da Volner uopće nije bježao, nego su ustaše imale u Bos. Dubici neku zabavu, pa su Volnera bez znanja upravitelja Sakića odvele da im svira na toj zabavi, a poslije zabave ga ubili i rekli da je htio pobjeći iz logora. Sakić je bio bijesan što je Volner išao u Dubicu bez njegovog odobrenja, pa je za osvetu dao pobiti 20 zatočenika, a na samome nastupu je ubio još dvojicu. Zbog toga je dakle pobijeno svega 56 logoraša. Kncem maja je Sakić otišao u Zagreb, a novi upravitelj je onda postao poznati ustaški zlikovac ing. Pićili,

po čijem je planu i nacrtu 1942. bila sagrađena u Ciglanu poznata Pićilijeva peć za spaljivanje pobijenih i živih ljudi. Pod njegovom upravom je ipak do septembra te godine bilo malo zatišje. U tom mjesecu su onda masovno počeli dolaziti domobranzi-dezertteri i civili iz svih krajeva zemlje NDH. Tada je bio zapovjednik Novske ustaški bojnik Krešo Majić. Novska je bila centrala za slanje ljudi u logore. Svakog, koji je bio njemu poslan u Novsku, Majić je hapsio i slao u Jasenovac. Ljudi su bili hvatani bez ikakvog razloga i slani u logor tako, da se brojno stanje za jedan mjesec bilo popelo od 2.500 na 8.000. Znali smo da to neće biti ništa dobro. Zima se bližila i prestajao je svaki vanjski rad, pa im je sve manje trebalo radne snage. Nismo se prevarili. Krajem septembra su doveli oko 160 četnika iz sela Živaje. Sve su okovali u lance i ostavili tako 8 dana bez hrane. Tako izgladnjele i nemoćne su jedne noći zatim po lo u grupama vezali i odveli na isti način preko Save i pobili. To je bio početak zimske likvidacije. Od onda pa do Nove 1945. godine odvodili su svake noći po 200 i više zatočenika na Granik ili u Gradinu, gdje su ih ubijali i bacali u Savu. Svaki dan su dolazili novi zatočenici, a brojno stanje se ipak smanjivalo. Do decembra su bile pobijene većinom Hrvaticе-komunistkinje i sve židovske i pravoslavne žene i djeca, koliko ih se još nalazilo u logoru. Isto tako i svi zatočenici, koji su na vanjskom radu i na ekonomijama bili u Mlaku i na Jablancu, bili su likvidirani. Najmanje su odvodili i ubijali zatočenike iz raznih industrijskih radiona jer su im ovi bili još potrebni.

U logor je onda bilo dopremljeno oko 300 domobranaca-vojnika, od kojih su odvojili pravoslavne, bilo ih je začudo još oko 60, i iste noći ih pobili na Graniku. Katoličke i muslimanske domobrane su preobukli u ustaške odore. Ustaške zvijeri se nisu zadovoljile samo ubijanjem i klanjem, nego su priredjivale svakih nekoliko dana odredili oko 30 zatočenika i odveli ih u Zvonaru, okovali ih u lance i 14 dana ih mučili najstrašnijim mukama. Palili ih benzinskim lampama i zabadali im čavle pod nokte, rezali im debelo meso i solili otvorene rane. Među tim zatočenicima su se nalazili stolar Nikola Pejnović iz Siska, braća dr i ing. Bošković, Crnogorci iz Beograda, gdje je dr Bošković bio šef jedne bolnice. Zatim Ladislav Matej, veterinar iz Zagreba, Milan Grbić, student šumarstva, Ivica Živković, trg. pomoćnik iz Zagreba, Musafija iz Sarajeva i drugi. Poslije 14-dnevnog mučenja u Zvonari, objesili su ih na nastupu pred svim logorašima. Zatim je upravitelj pročitao neku osudu, po kojoj se osuđuju, da su imali veze sa partizanima, što je nepobitno istragom utvrđeno, pa su zbog toga bili osudjeni na smrt vješanjem. Osuda je izvršena na slijedeći način. Pred barakama su bila postavljena duga vješala, na koja su objesi-

li 12, a ostale su objesili o klinove, koje su zabili na obližnje telefonske stupove. Sve su obješene ostavili tako da vise 24 sata, da ih zatočenici gledaju.

Istovremeno je u mjestu Jasenovcu pred crkvom obješen šef Ustaške bolnice dr Marin sa ženom, njegov zamjenik ustaški poručnik dr Belužić, jer su podržavali vezu između logoraša i partizana. Osam dana kasnije obješeno je 8 pravoslavaca, za koje su rekli da su četnici i da su u logoru organizovali četničko udruženje. Pet dana zatim objesili su 6 električara-telefonista, jer su navodno spremali neku tajnu radio-stanicu u logoru. U međuvremenu su svaki dan po logoru hvatali stare, slabe i bolesne zatočenike, koje su svake večeri ubijali na Graniku. Po logoru su onda sumnjiva lica popisivala i prijavljivala zatočenike, koje su onda hvatali kao pse. To su većinom bili kriminalci, kojima su ustaše povjerile tu dužnost. Bili su to također zatočenici, ali izrodi i kriminalni tipovi. Bili su ponekad desna ruka ustašama kod likvidiranja patriota, a evo i nekih njihovih imena: Dangubić Pindžo, logornik Vlah Romeo i kurir Djuro Ogrizović. Iako su bili vjerne sluge i pomagači ustaša, ove su na kraju i njih pobile. To im je bila zaslužena plata za izdajničku službu.

Koncem februara sam vidio jedan strašan slučaj. Od nekuda su doveli u logor oko 20 žena i djece /rekoše da su uhvatili partizane!/. Zatvorili su ih u jednu sobu i ostavili 5 dana bez hrane i vode, a zatim su ih odveli jedne večeri prema Savi. Ja sam stajao iza jedne hrpe cigala i vidio sam slijedeće: jedna žena posve iznemogla od gladi, nosila je u jednoj ruci dijete od 3 godine, a u drugoj ruci manje dijete od svega par mjeseci. Pošto je zbog slabosti bila zaostala iza drugih, jedan bijesan ustaša, koji ih je pratio, otrže joj iz ruke starije dijete, baci ga na zemlju, klekne na njega pa izvuče nož i zakolje ga na očigled jadne majke. Kad je izvukao od preklanog vrata djeteta krvav nož, obliže ga jezikom, dok je majka ostala skamenjena par sekundi, iz sveg grla vrisnula i onda tek pala u nesvijest. Posle su je onako u besvjesnom stanju odvukli na Granik, gdje su je sa ostalima ubili.

Koncem 1944. godine je bilo prestalo masovno ubijanje. U logoru je od 8.000 bilo ostalo još 1.800 zatočenika, ne računajući one, koje su po danu dovlačili, a navečer ubijali, jer se njihov broj ne može ni približno znati. U zimskoj likvidaciji 1944. godine po mišljenju logoraša bilo je ubijeno oko 14 hiljada ljudi, žena i djece.

Poslije Božića počelo se u logoru pričati da će većina logoraša /osim najpotrebnijih/ ići u Njemačku na rad. Zbilja, od 1.800 zatočenika bilo je popisano 1.400 i slikano za legitimacije. Rečeno nam je, da će za

dva dana poći i da su vagoni za nas već pripremljeni na Jasenovačkoj stanici. Kad smo zaista bili u vagonima, nastalo je neopisivo veselje uvjereni da ćemo se na taj način sigurno spasiti. Mislili smo, da nijedan koji dočeka u logoru kraj, neće živ iz logora izaći. Čekalo se sa velikim nestrpljenjem na polazak voza. Od toga nije bilo ništa. Čekali smo tako do 17. februara, kada je došlo naredjenje, da će te noći 800 zatočenika Hrvata, koji su fotografisani, spremiti svoje stvari i prvim transportom te noći krenuti za Njemačku. Zaista su oni i pošli 18. II ujutro. Mnoge od ovih zatočenika sam još u Zagrebu poznavao. Oni su stigli samo do Austrije, gdje su od sovjetskih trupa bili oslobođeni i vraćeni svojim kućama. Drugi transport nije ni krenuo. Došao je Luburić i naredio je da više nijedan zatočenik ne smije ići za Njemačku, jer smo mu svi ovdje potrebni. Od odlaska one grupe zatočenika u Njemačku do Velikog petka, nije se u logoru ništa osobito desilo. Na Veliki petak, 30. marta 1945. bio je logor prvi put bombardiran. Tog dana su avioni doletjeli u dva navrata i bombardovali su glavno skladište, Lančaru i Ciglanu. 5. aprila je bilo drugo bombardovanje. Tog dana su avioni nadlijetali tri puta i bombardovali su opet Lančaru, pogon Pilane, Pekarar, Ciglanu, puškarnicu i zgradu ustaškog zapovjedništva. Treće i zadnje bombardovanje logora je bilo u subotu 7. aprila kada su bombardovali samo industrijske zgrade tako, da je za tri dana skoro sve važnije u logoru bilo porušeno i uništeno. Pogodci bombi su bili tako precizni, da nijedna nije promašila.

Industrija jasenovačkog logora je bila do temelja uništena, a kod sva tri bombardovanja su poginula samo 34 zatočenika od svega 3.500, koliko nas je onda bilo u Jasenovcu. Avioni su svaki put prije bombardovanja jednom nadlijetali logor, pa smo svi bježali iz radiona u polje između zgrada i zida. Tek onda su slijedila bombardovanja navedenih postrojenja. Nekoliko dana kasnije smo doznali, da su ustaške novine pisale o strašnom bombardovanju logora Jasenovac, kada je izginulo kod dijeljenja hrane više hiljada zatočenika. Ta laž je bila računom lansirana, jer je odmah zatim došao Luburić i počela je opća likvidacija logora. Znali smo, da će nas sve do zadnjega pobiti, a krivnju prebaciti na savezničke bombardere, da su oni tobože zatočenike pobili.

Sredinom aprila su nastali najcrnji dani. Hrvatski da nije bilo više nikakvog. Šetali smo samo po logoru, i svakog dana je i dalje dolazila po koja grupa novih zatočenika iz svih krajeva države. Kako su ustaše protivnici povlačili pred napredovanjem NOV, dovozili su zatvore-nike iz svakog napuštenog mjesta u ovu opštinu klanicu na likvidaciju najkraćim postupkom. Iz samog Sarajeva je Luburić onda dovezao preko 1500 ljudi, ženi i djeca. U to vrijeme je dotjerano 800, iz Broda, Vinkovaca, Vukovara,

Banja Luke, Banove Jaruge, Novske, Siska, Petrinje, Dubice, Nove Gradiške, samoga Zagreba i drugih mjesta, do-
tjerano je mnogo ljudi, od kojih nismo mogli ništa ni da
doznamo, jer nam nisu dozvolili da se miješamo.

Jednog dana smo onda primjetili preko Save u
Gradini veliki stub dima, slijedeći dan dva i tri do četiri
takva stuba dima. U logoru je počelo zaudarati na
izgorjelo meso i kosti. Sve nove, kao i stare zatočenike
odvodili su svaki dan, po 5-600 i više, svezane zardja-
lom žicom preko, u Gradinu, gdje su ih danju i noću kla-
li, ili ubijali maljem, a onda još i polužive bacali na
hrpe, polijevali naftom i palili skupa sa kamenim ugljem
u jamama po više metara u dubinu iskopanim i neprestano
su dolijevali naftu. To su bile one vatre, koje smo iz
logora vidjeli i svaki dan osjećali vonj ljudskog izgo-
rjelog mesa, dok nas to nije počelo gušiti u grlu i nosu.
Znali smo da nas to sve čeka, ako što prije ne dodje spas
otkud bilo. Jednog dana došao je zastavnik Lisac, izabra-
o 300 jačih zatočenika i dao ih okovati u lance. Odveo
ih je u Gradinu, gdje su morali otkopavati kosti pobije-
nih zatočenika za vrijeme prošlih likvidacija. I te su
kosti ustaše polijevale naftom i bacali ih u goruće jame
i hrpe, da sasvim izgore i tako zatru tragove njihovih
zločina. Trag se ipak nije mogao izbrisati. Poslije ne-
koliko dana su pobili i spalili i ove, skoro posljednje,
"prisilne radnike" pod ustaškom silom.

16. aprila stigao je još jedan voz iz Lepog-
lave sa 28 vagona, oko 1600 zatvorenika iz tog logora.
Sve su ih još iste noći vezane otjerali preko Save u Gra-
dinu i na isti način ih ubili i spalili. Likvidacija je
nastavljena punom parom. Svaki dan nas je bilo sve manje.
Tih dana se vozilo preko Save i pečeno svinjsko meso, bu-
rad vina i rakija, da se koljači "okrijepe" u tom poslu.

Od preko 14.000 ljudi ostalo nas je u subotu
21. aprila još oko 900 muških i skoro isto toliko žena i
djece. Te noći između 21. i 22. aprila bio je izvršen
prvi proboj zatočenika, jer se očito vidjelo, da će nas
sve u samim barakama i drugim nastambama pobiti iz puša-
ka i strojica. Kako je prva grupa uspjela da se bar dje-
lomično probije, ne znam. Oni su istog jutra na drugu
stranu navallili. Ja sam bio u onoj zadnjoj grupi, koja
je iz glavnog logora izvršila proboj i napad na stražare
same kapije na izlazu prema Novskoj. Tog istog dana, 22.
aprila 1945. provalili su i zatočenici iz Kožare, koji su
bili u samom Jasenovcu i među njima je bio i Egon Berger,
ali mi nismo znali da su oni provalili. Naša provala
je izvršena u zadnjem trenutku iz očajja. Da to nismo učini-
li pod datim okolnostima, bili bi sigurno svi izginuli
kao što su i ostali. Nismo dakle imali nikakav drugi
izlaz iz situacije, nego da pokušamo i radije izginemo
od metaka, nego od malja ili kame. Ako sreća posluži, mož-
da smo se i spasili, ali to je već nepoznato.

da će ostati bar neko živ. Odlučili smo se na takav korak bez ikakvog spremanja, jer je taj korak u svakom slučaju bio zadnji mogući izlaz iz kritične situacije.

Detaljnijih dogovora, dakle, nije ni bilo te noći. Odlučili smo samo da na dani znak i povik: "Drugovi naprijed, juriš!", svi složno jurnemo iz svih objekata odjednom, i tako smo i učinili. Poskakali smo kroz prozore i vrata dvokatne zgrade, gdje smo bili zatvoreni i jurnuli smo na izlazna vrata logora prema Novskoj. Bio je to posve brisan prostor oko 150 metara dug, bez ikakvih zaklona od metaka. Ustaše su odmah zapucale iz pušaka i strojnica, neki su bacali i bombe u masu. Padali su zatočenički kao snoplje, tako da nas je od oko 1000-2000 te grupe vrlo malo ostalo, koji smo bili nepovrijeđeni do same kapije. Ja sam uspio da stignem do izlaznih vrata samo sa oko 100 drugova i goloruki smo savladali ustaše i oteli im dvije puške i strojnicu. Tako smo se probili kroz izlaz i odmah smo počeli bježati. Pošto je mitraljez koji smo oteli bio težak, bacio ga je drug prvom zgodom u Savu, koja je bila blizu. U tom su se i ustaše u samom logoru snašle. Potrčale su i one za nama i zapucale iz svih mogućih oružja. Nije bilo nikakve mogućnosti, da se upustimo u bilo kakvu borbu s njima. Bježao je svako pojedinačno kako i kamo je mogao u raznim pravcima. Ja sam letio uz obalu Save prema šumi uz cestu koja vodi za Novsku. Uz tu cestu kojom se ide i za Gradišku, bilo je nekoliko prizemnih i jednokatnih kuća i nekoliko bunkera, iz kojih su ustaše tukle iz mitraljeza, pa je i na toj cesti, kada smo mislili da je sloboda blizu, dosta drugova palo i poginulo. Kad sam osjetio, da ustaše pucaju na nas, skočio sam sa ceste uz Savu u jarak uzvodno i tako sam sagnut trčeći pobjegao iz dohvata mitraljeza i onda prešao na drugu stranu ceste i dočepao se šume prema Novskoj, koja je bila naš spas.

Poslije se uspostavilo, da nas je iz ovih proboja ostalo oko 50-60 živih zatočenika, među kojima je bilo i ranjenih, koji su i takvi mogli još trčati. U toj šumi sam lutao prema Gradiški 3 dana i 2 noći. Trećeg dana sam nabasao na tri civila, koji su bili pravoslavci, a držali su vezu između sela Gredjani i partizana. Oni su me odveli u selo i nahranili me, pošto cijelo vrijeme nisam ništa jeo.

Tako sam konačno bio spasen. Još iste noći sam išao sa drugima najviše ženama i djecom toga sela, u šumu da se sakrijemo od neprijateljske vojske, koja se povlačila prema Zagrebu. Slijedećeg dana su u Gredjane već stigli partizani i ja sam im se odmah javio.

DODATAK
OPIS KAZNE "RAD NA SICU"

Za primjenu kazne "u sicu" nisu mnogo razmišlja-

li koga treba takvom kaznom osuditi. Izmišljali su neprestano razne kazne, ali su sve bile nečovječne i sa istim ciljem: likvidacija! Ako postavljena norma na Nasipu nije bila izvršena kako su ustaše bile odredile, eto, slijedila je zatočeniku kazna sica bez obzira na opšte stanje njegovo i na to, da li je mogao izraditi normu, koju su davali po desetinama. Ta kazna, stavljanje u "sic", sastojala se u tome, što su unutar same ograde logora Jasenovac 2 na nižem podvodnom terenu iza logorskih baraka iskopali jamu oko 30 cm duboku, površine dva kvadratna metra. U toj jami je uvijek bilo vode. Ogradili su je bodljikavom žicom tako, što su zabili kolce do 50 cm visine iznad zemlje jame i omotali bodljikavom žicom gusto u dva reda okolo i pola metra iznad vode. Bila su i vrata, kroz koja su žrtvu uvlačili puzeći i ostavljali je preko noći bez ikakve hrane i bilo kakve opreme. Zatočenik nije imao ni gdje da sjedne ili stane na suhome. Nije se mogao nikako ni pokrenuti, ni ispraviti, u takvom stavu, savijen, za nekoliko sati čovjek bi klonuo i pao u vodu. Ujutro su obično grobari takvog osudjenika izvlačili iz tog žičanog kazamata. Malo je koji u strašnim mukama izdržao živ. Ne sjećam se, da je ijedan od takvih mučenika ostao živ više od 24 sata. Svaki je u neopisivim patnjama završio svoj jadni život.

U logoru su bili povremeno posebni zatočenici, grobari. Kažem povremeno, jer su se vrlo često mijenjali. Birali su stalno jače i mladje, čiji je zadatak bio da umrle, pobijene, a nekada i polužive izmrcvarene nose i zakopavaju, odnosno nose u Pićilijev krematorij. Ni najvredniji grobari nisu mogli ostati živi više od nekoliko mjeseci. Pošto su mnogo strahota vidjeli, o kojima nisu smjeli nikome ništa da kažu, morali su biti likvidirani i drugi su odredjeni. Smjenjivanje grobara je tako išlo kroz sve četiri godine. Svaki je grobar znao da ne može nikako biti ničim pošteđen od likvidacije.

Žrtve iz sica su grobari pokopavali van logora, obično u većoj jami tako, da su mrtvaca u istu ubacivali i ljeti samo malo zemljom prekrivali, da se muhe nadlješom ne roje. Takva je dakle bila jedna od mnogih paklenih kazni "kazna na sicu", kojom su mučili zatočenika prije njegove likvidacije.

U Zagrebu, 26. marta 1972.

Adolf Fridrih